

NAGY LAJOS ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS

*Mondja, író úr, szereti ön a zsidókat? – kérdezték egyszer Nagy Lajostól.
– Nem – válaszolta az író. – De hát ön eszerint antiszemita? – Dehogyan
vagyok! A nem zsidókat még kevésbé szeretem.¹*

Az egész csaknem olyan, mint egy rossz krimi: van vád, vádlott és bizonyíték, még hallgatólagos ítélet is, csak a tárgyalás maradt el. A vád, miszerint Nagy Lajos² naplója egyes passzusainak „antiszemita felhangja” van, persze sosem hangzott el nyilvánosan, csak informálisan. Pontosabban, még informális állítás sem volt, csak sejtetés és maszatolás: „lehetséges”, „valószínűsíthető”, „állítólag” stb., mintegy sugallva, hogy akkor eszerint az író is antiszemita volna. És ennyi elég is volt, hogy a naplófüzetek közlését és kiadását hosszú időre „megakassza” és – megint csak informálisan, de – indokolja is egyben. Mindezt pedig úgy, hogy évekkal az író, majd az özvegy, Szegedi Boris halála után, közvetlen forrás hiányában, az egyetlen perdöntő bizonyíték vagy cáfolat éppen maga a napló szövege lehetett volna. Ám a füzetekbe való betekintés csaknem a rendszerváltásig nehezebb volt, mivel az aczéli kultúrpolitika Nagy Lajos naplójának ügyét évtizedeken át a ‘szovjetellenesség’ és az ‘antiszemitizmus’ kettős címkéjével egyszerűen *ad acta* tette.

A szovjetellenes és antiszemita felhang, így együtt, a szocializmus évtizedeiben a „politikai bűnök” non plus ultráját jelentette. Valójában a szovjetellenes passzusok megléte önmagában is kizárta volna a közlést, teljesen fölösleges volt a naplóra az antiszemitizmust is ráhúzni. És fordítva, a naplójegyzetek antiszemita felhangját sem fokozta vagy tette volna „vállalhatatlanabbá”, ha melleleg szovjetellenes is. Ki és miért félt a napló nyilvánosságától annyira, hogy mindjárt kettős billoggal ellátva zárta el? Hiszen egyértelmű volt, ha egy szöveg szovjetellenes és antiszemita *egyszerre*, vagy annak ítéltetik, akkor nem kétszeresen, hanem végleg el van parentálva. Annyira, hogy már nem is kell vele foglalkozni. Pontosabban: észbe se jusson senkinek foglalkozni vele! A kettős megjelölés célja tehát kizárólag az elrejtés, eltüntetés volt. A (kiadás előtt álló) Napló szövege azonban egyik vádat sem támasztja alá kellőképpen. Az egyik teljes hiánya (szovjetellenes él) kétségessé téve a másik vád (antiszemita felhang) megalapozottságát, nyomban egy alapvető kérdést vet fel. Ha a szöveg valójában se nem antiszemita, se nem szovjetellenes, akkor miért tiltották évtizedeken át a kutatását?

A ‘Napló’, illetve Nagy Lajos esetleges „antiszemitizmusáról” először Tarján Tamás beszélt, nem sokkal a rendszerváltás után, utalva az évtizeddel korábbi, 1980-as Nagy Lajos-monográfiája munkálatainak nehézségeire. Az író származásával összefüggésben idézte fel, hogy „a könyv mintegy három évig tartó írása során egyre-másra bukkantak föl súlyos értelmezési gondok, történeti problémák. Olyanok is, mint a részben talán zsidó származású író, a köztudottan talpig becsületes ember némelykori antiszemitizmusának megnyilvánulásai (ő egy református lelkész unokájának mondta magát, szülőfaluja nap-

¹ Az anekdotát idézi: Bikácsy Gergely: Ahol az észérvek nem használnak. *Magyar Nemzet*, 1990. 10. 15.

² Nagy Lajos (1883–1954) író, publicista, a *Bolond Istók* és a *Borsszem Jankó* szerkesztője, az *Együtt* főszerkesztője, a *Nyugat*, később pedig a *Csillag* szerkesztőbizottsági tagja, a *Népszava*, a *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap*, a *Híd* és a *Szabad Nép* munkatársa; Kossuth-díjas.

jainkig is egy zsidó származású helybeli »orozva kelt« fiának tartja)”.³ Majd hozzátette azt is, hogy „egy másik és másfajta súlyos ellentmondás, hogy a Szovjetunió mellett – novel-lában is – himnikusan megnyilatkozó Nagy Lajos éles szovjetellenes kirohanásaira sem kevés a tanú”; és itt említette Tarján az „antiszemita felhangokat” is, amelyekre hivatkoz-va egy „legfelsőbb hely” megtagadta tőle a Napló megismerésének engedélyezését. Más-fél évtizeddel később kissé részletesebben mesélte el ugyanezt: „Nem a kéziratok megte-kintése ütközött legyőzhetetlen nehézségekbe (bár állítólag »magasabb« fórumokról rendre tiltás, vagy legalábbis halogatás volt osztályrészünk), inkább a textusok régen ki-szivárgott, helyenként szovjetellenes indulata, valamint feltételezett antiszemita élű szöveghelyei miatt főtt az illetékesek feje. Bár a naplóból már addig is jelentek meg kisebb részletek, újabb szemelvények közzétételétől, könyvbe építésétől, értelmezésétől a külön-böző rangú döntéshozók idegenkedtek. Pándi [Pál] kerek perec tudomásomra hozta: a napló kutatásával és publikálásával kapcsolatos döntés jogát Aczél György fenntartja magának, s véleménye egyelőre alakulóban van”.⁴ A korábban külön bekezdésekben sze-replő fogalmak, a ’szovjetellenes indulat’ és ’antiszemita él’ ekkor már egymás mellé ke-rülve csaknem összekapcsolódtak, erősítve és igazolva egymást, épp annyira, mint a „ki-szivárgás” a „feltételezést”. Tarján úgy vélhette, hogy a fenti „vádaknak” Nagy Lajos Naplójában valamilyen formában és mértékig tükröződniük kell. És magyarázatként megismételte az író szűkebb pátriájában, Apostagon szerinte köztudottnak számító infor-mális vélekedést is az író félig zsidó származásáról. „Nagy Lajos a maga szociális elége-detlenségeit, élethelyzeteinek diszharmoniját alkalmanként lefordíthatta olyan nyelvre, amely a felhalmozott tőkeerő, a túlhatalmú sajtóbefolyás elleni tiltakozásban, a személyes (családi) mozgástér beszűkülte miatti kirobbanásokban antiszemita indulatokat is körvo-nalazhatott. A rendelkezésekre álló források, memoárok, lejegyzett szóbeli közlések azonban semmi esetre sem igazolják, hogy Nagy Lajos tényleges zsidóellenes érületeket táplált volna magában (éppenséggel az ellenkezőjére világitanak rá dokumentumaim). Szovjetellenessége is jobbára (idegbetegségével is magyarázható) dühkitöréseikor öntötte el. Kivételes morális érzékenységu intellektuális énje fölébe magasodott az iránytalan in-dulatosságát nem mindig reguláló érzelmi, partikuláris énjének.” Minden irodalomtörté-nészi törekvése ellenére azonban a szóbeszéd és a szívárogtatás, az informalitás ereje ke-rekedett felül, amire egy 2012-es interjúban egy *bon mot* kedvéért még rá is erősített: „A napló állítólag tele van antiszemita és szovjetellenes megnyilvánulásokkal. Egy magát kommunistának valló és zsidó származású író esetében ez nem kis bravúr.”⁵

*

Amikor egy íróval kapcsolatban az antiszemitizmus felmerül, tárgyyszerűen csak az vizs-gálható, hogy az életmű egyes darabjaiban, illetve a nem közlésre szánt egyéb iratai (nap-lók, levelek stb.) valamelyikében kimutatható-e ez, vagy nem. Ha az életmű egyébként intakt(nak számít), akkor a „privát” iratok olykor kínos hangját, sorait is elviseli a szak-mai köztudat (például Móricz 1919-es és 1935-ös naplója), akár úgy, hogy értelmezi, vagy csak regisztrálja és „anomáliaként” negligálja. Hasonlóképpen még a kikezdetetlen élet-művel párhuzamosan futó publicisztika rövid szakaszát jellemző antiszemita „botlást” is hajlamos kitakarni (Kosztolányi – *Pardon* rovat), ha a privát anyag nem erősít rá az anti-szemita vonalra. A közös az, hogy a mű, a pálya (formátum) mintegy „helytáll”, illetve

³ Tarján Tamás: Át kell-e írni az irodalomtörténetet? *Alföld*, 1991/6, 23.

⁴ Tarján Tamás: Sötét százjugok. *Forrás*, 2008/2, 93. Nagy Lajos naplójából a *Csillag* 1955/3. és 7. számában jelentek meg hibásan kiolvasott és delfinálzt részletek; életében csak egy irodalmiasított naplószöveget publikált a *Csillag* 1954/7. számában, ami azonban nem a napló része.

⁵ Nagy Lajost minden bizonyítékot mellőzve öngyűlölő zsidóként beállítva, lényegében „igazolta” a sugalmazásokat. *Kortárs*, 2016/12, 83.

„helytállhat” az egyéb feljegyzésekért is, de ez csak abban az esetben lehetséges, ha ezek nyilvánosak. A Napló esetében erre, mindmáig, nem volt lehetőség.

A vádlott

Különös, de kevés írója van a magyar irodalomnak, akinek anti-antiszemizmusa olyan látványos és nyilvánvaló(nak tűnő), mint Nagy Lajosé. Látványos, mert a kortársi visszaemlékezéseken túl anekdoták is szólnak róla, mégpedig különösebb disszonancia nélkül. Bizonyosságul álljon itt egy: „Egyszer egy hírhedt nyilas képviselő próbálta »megnyerni« őt. – Lajos bátyám, hadd fel ezeket a büdös zsidókat, mit eszel rajtuk, gyere át hozzánk! Olyan nagy ember leszel te, amilyen csak akarsz. – Idehallgasson! – felelte szigorral Nagy Lajos, és szürke szemének átható pillantása a nyilas képviselő szemébe mélyedt. – Én most olyan kis ember akarok lenni, amilyen csak tudok...”⁶ Nyilvánvalóvá pedig az életműve teszi Nagy Lajos álláspontját az antiszemizmussal szemben (illetve tehetné, ha újra kiadnák a könyveit). Ezért is hat furcsán a Naplót ért sugalmazás.

Lássuk csak: 1920 őszén háromrészes cikket írt *Az antiszemizmus négyszemközt* címmel a *Múlt és Jövő*-be. Ez a tizenkét oldalnyi szöveg aztán a *Mi az igazság?*⁷ című felvilágosítófüzet-sorozat tagjaként is megjelent, melynek megbízója a Magyar Zsidók Országos Szövetsége, lebonyolítója pedig megint csak a Patai József szerkesztette *Múlt és Jövő* volt.⁸ Patait már korábban, az *Egyenlőség* szerkesztőségéből ismerhette, mert 1912 és 13 során Nagy Lajos több zsidó tematikájú novellát is publikált a hetilapban.⁹ Ezek egyike *Az egér* című írás. Az egyvonalas történetben egy ruhatáros fiú előbb az őt (zsidóságáért) heccelő dzsentrikkel száll szembe, majd szinte átmenet nélkül áll ki, küzd és verekszik meg az egérfogóba került rágcslók szabadulásáért a kegyetlenkedő tűzlegénnyel, végső soron fellép az önkény ellen. Az írás kidolgozottabb változatát is a *Múlt és Jövő* közölte 1925-ben.¹⁰ Közben, 1922-ben egy kis könyvecskét is kiadott az író, *Találkozásaim az antiszemizmussal* címen, amelyben a havilapból előbb hetivé, majd később ismét havivá váltó *Múlt és Jövő*-be írt azonos sorozatcímű cikkeit gyűjtötte össze, szám szerint tizenegyet. Utólag mégis elégedetlen volt a könyvével: „Az igazi teljesítmény az lett volna – írja önéletrajzi regényében¹¹ –, ha nem az antiszemizmus kérdése a fő téma és nem ahhoz kapcsolódnak a szociális megjegyzések, hanem ha éppen fordítva lenne. De hát csak ilyen könyv megírására nyílt alkalmam”. A megjegyzése azonban kissé szigorú, mert a lehetőségekhez képest azért átsüt rajta némi társadalomkritika: „Lehetne itt szó akár vörös, akár fehér terrorról, inkvizícióról, vagy a reakció eszmekörének fojtó gázáról, esetleg a szabadjára engedett kapitalizmus lelketlen túltengéséről –, de én antiszemizmusról beszélek. [...] Az Oktogonon keresztül sisakos és szuronyos katonák közrefogva kísérték egy ötven főnyi tömeget. Kirohantam a kávéházból, hogy jól megnézzem és feledhetetlen emlékül eltegyem magamnak [...], fázó, mezítlábas, piszkos, éhező emberek voltak, férfiak, asszonyok és gyermekek, mind zsidók ugyan, de mind szegények és ártatlanok. Valahová a fenébe toloncolták őket, bizonyára azért,

⁶ Barabás Tibor: Nagy Lajos arcképe. *Élet és Irodalom*, 1963/5, 2.

⁷ A FSzEk könyvtárában fellelhető példányt egy névtelen és önjelölt cenzor – a napjainkig érő antiszemizmus ritka mementójaként – ceruzairásos kommentekkel látta el az „értő közönség számára”. Mindjárt az első oldalon apró, jellemzően jobbra dőlő, hibás helyesírású szöveg olvasható: *Az antiszemizmus négyszemközt* „című szörnű röpirat írójának célja a ködcsinálás, egyszerű és világos tények homályossá és bonyolulttá való zavarása a zsidónagyotke érdekeinek megfelelően”.

⁸ Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda – Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942. *Múltunk*, 2005/3, 20.

⁹ Például: *Vallomások*, 1912/22., *Bartha*, 1912/50., *Dupla fortély*, 1913/6.

¹⁰ Nagy Lajos: Az egerek. *Múlt és Jövő*, 1925/6, 217.

¹¹ *A menekülő ember*. Budapest, Szépirodalmi, 1984, 131.

mert a cipőzsinórt nyolc koronáért vették és tízért árulták – hogy mennyit kerestek ezen az üzleten, mutatta a külsejük. És amikor elszorult szívvel visszamentem a kávéházba [...] hát az ablakom előtt robot el a gazdag zsidó. [...] És azt mondtam, látván a szivarozó autót, hogy hála Istennek, bár mindenkinek ilyen jól menne a dolga, mégis csudálkoztam a kurzus arcátlanságán, hogy ezt a két jelenetet így egymás mellett, térben és időben, antiszemitzmusnak meri nevezni. Ha nem is mondja egyenesen és szó szerint antiszemitzmusnak, de keresztény és nemzeti iránynak igen.” Bár könyvét a *Múlt és Jövő* is hirdette, a 100 koronáért (ma körülbelül kétezer forint) árult *Találkozásaim az antiszemitzmussal* 1200 példányra, magánkiadásban (és akkor nyilván terjesztésben is), gyakorlatilag „láthatatlan” maradt azon olvasói előtt, akiknek szólt volna.

Az életrajzi regénye szerint Nagy Lajos 1920-ban nem írt semmit, mert az Otthon Kör kártyaszalonja – ahová a fehérterror és a kurzuslapok vérgőzös légköre és hangja elől sajátos „belső emigrációba” menekült – minden idejét elvette, hónapokon át fogva tartotta az író. Így tudja későbbi monográfusa, Kardos Pál is. Ez azonban nem teljesen igaz. Új elbeszélést, novellát valóban csak egyet, de karcolatot, kroit csaknem heti rendszerességgel írt a *Borsszem Jankó*-ba. Ekkoriban születtek a *Képtelen természetrajz* olyan parádés darabjai, mint *A disznó*, *A medve*, *A víziló* vagy a nemlétező állat, *A bűvár hencser* „tudományos” leírása. Később itt jelent meg híres-hírhedtté vált pamfletje, *A zsidó* is. A többi, képtelen természetrajzos karcolatának alcíme (*Ami kimaradt a Nagy Brehmből*) helyett ennél *Benne van a kis Kmoskóban* szerepel, amivel a korabeli újságolvasó számára egyértelműen az antiszemita cikkeket is jegyző vallástörténetész–katolikus papra, Kmoskó Mihályra¹² utalt. *A zsidó*-ban Nagy Lajos teljes álkomolysággal csaknem az abszurditásig fokozza a fajvédő és antiszemita lapok „érvelési” ostobaságait: „A zsidó termete hosszúkás és kerek, magassága egy méter és ötven centi és egy méter és kilencven centi között váltakozik, már aszerint, amint a kis Kohnról, vagy a dromedár Jakabról van szó. Szélessége néha ennél is több. A zsidó vállá csapott, fülei elágazók, lábai karikásak, amelyiké nem, az csal. Mivel pedig a zsidónak kedvenc faji szokása a csalás, manapság már több egyenes lábú és szabályos fülű zsidót látunk, mint görbelábút.” Továbbá hogy nemcsak a világháborút, de „a zsidó csinálta a forradalmakat és a bolsevizmust, ő vezette félre és mételyezte meg az orosz nemzeti keresztény Lenint, a zsidó csinálta a drágaságot, a nagy hideget, a szénhiányt, a nyári negyvenfokos meleget, az éhínséget és a spanyoljárványt. Szerintem helyesen nem spanyol-, hanem zsidójárvány ennek a neve.” Ugyanitt, a *Borsszem Jankó* 1921/52. számában („Karácsonyi antiszemita szám!” – hirdette a címlap) jelent meg Karinthy *Egy-egyű lexikonjának* újabb címszava, az *Antiszemitzmus* is, megadva az „alaphangot”, amire Nagy Lajos egy héttel később „válaszolt” *A zsidó*-val. Bár ez a karcolata értelemszerűen kimaradt az 1921-ben kiadott *Képtelen természetrajz*-ból,¹³ akár benne is lehetett volna, mivel azonos címmel már korábban is írt egy „képtelent”. Nagy Lajos összesen háromszor futott neki a „hálás témának”. Először, 1920-ban *Az Ojság* első, pünkösdi számában, másodszer, mint láttuk, a *Borsszem Jankó* 1922-es újrakiadásában, harmadszor pedig a Márkus Aladár szerkesztette *Magyar zsidó diák családi naptár* 1925–26-os számában.¹⁴ Ez utóbbi sikerült talán a legjobban a három közül, mégsem ez, hanem a már idézett *Borsszem Jankó*-féle szövegváltozat¹⁵ került be évtizedekkel később és jóval Nagy Lajos halála után a *Képtelen természetrajz* karcolatai közé.

A humor volt jóformán az egyetlen eszköz az írók kezében a fajvédő és antiszemita „nézetek” ellen, nevetségessé téve azokat hirdetőikkel együtt. Talán ezért volt fontos és magától értetődő is, hogy a legjobb fajvédős-antiszemita viccek, cyranói gesztussal, a pesti

¹² Kmoskó Mihály (1876–1931) teológus, klasszika-filológus, orientalista.

¹³ És kimaradt az 1949-es, Nagy Lajos által jelentősen bővített második kiadásból is.

¹⁴ *Magyar zsidó diák családi naptár*, 1925–26, 52.

¹⁵ A *Borsszem Jankó*-féle karcolat korábbi szövegváltozatát közölte a *Találkozásaim az antiszemitzmussal* című kötet, és ezt vette át minden későbbi (1957, 1967) szövegkiadás is.

zsidóság vicclapjaiban teremjenek és jelenjenek meg. Az már más kérdés, hogy mennyire (volt) hatékony ez a fajta humorpropaganda. (A zsidó jelenleg megtalálható például az egyik hírhedt szélsőjobbos és/vagy neonáci honlapon is, nyilvánvalóan nem értve vagy figyelmen kívül hagyva Nagy Lajos szövegének iróniáját.) A meglehetősen keserű és olykor kegyetlenül szarkasztikus Nagy Lajos-i humor mindenestre cseppet sem volt szokatlan és nem önmagában állt, hanem szervesen illeszkedett a *Borsszem Jankó* vonalához.

Pedig az író igazán nem volt hősies alkat. Sosem derül már ki, vajon az 1918/19-es írásai miatt lett volna-e később félnivalója, mert amikor hírért vette, hogy a különítmények éjszaka viszik el lakásaikról a kiszemelteket, egy ideig nem mert hazamenni, és néhány hétig, talán pár hónapig is a barátainál húzta meg magát. Előbb Karinthy bújtatta a lakásán, egyszer még Füst Milán is, de a fehérterror legsötétebb, egyben legveszélyesebb időszakában legtöbbször az Otthon Körben maradt éjszakára, ott aludt egy fotelban. A Somogyi–Bacsó-gyilkosságot¹⁶ követően pedig már paranoiásnak sem kellett lennie, hogy féljen. Mégis, nem sokkal ezután kezdte el *Az Ojságba*, a *Múlt és Jövőbe*, később pedig az *Országos Egyetértésbe* írni a cikkeit, 1926 végéig több mint harmincat, névvel vagy szignóval – utóljára 1933 végén közölt tőle írást zsidó lap, *Milyenek a zsidók* címmel.¹⁷

Távolodó nyomok

Nem lehet véletlen, hogy éppen Nagy Lajost érte az antiszemitizmus vádja. De vajon vád volt-e, és nem csak – megfoghatatlan, ezért sokkal veszélyesebb – szóbeszéd? Mert utóbbi egy 1970-es évek közepi cikk is említi: „1920-ban Nagy Lajos elemzi kristálytiszta logikával és maró gúnnyal az antiszemitizmust. Két évvel később ugyanő saját kiadásában jelentet meg könyvet *Találkozásaim az antiszemitizmussal* címmel. Csattanós válasz mindkét publikáció azoknak, akik Nagy Lajos zsidószemléletét a *Budapest nagykovávház* vagy a *Képtelen természetrajz* zsidó figurája alapján – akár szóban is csupán – rosszindulatúnak magyarázzák.”¹⁸ Már megint az a fránya „szemlélet”, bár a szóbeszédben ezúttal konkrétum is van. Csakhogy a *Budapest Nagykovávház* a cikk megírása idején egyedül az 1936-os kiadásban, azaz nehezen hozzáférhető könyvtári példányokban volt olvasható; *A zsidó* című pamflet ugyan kötetben 1957-ben, de a *Képtelen természetrajz*ba sorolva csak 1967-ben jelent meg először. Aligha hihető, hogy e két szöveg közkezen forgó és kézreálló példatár lett volna a szóbeszédhez, az antiszemita vád sugalmazásához.

A hagyományozódott szóbeszédnél érdekesebb egy 1938-as kritika,¹⁹ ami a *Kiskunhalomról* mondja, nem minden él nélkül persze, hogy „néhány kegyetlenül előhúzott zsidó figurát is látunk papírra vetve ezeken a lapokon s noha Nagy Lajos nemcsak a doktrínér szociáldemokráciától, hanem a kimondott antiszemitizmustól is óvakodik, ez a cselekedete Páristól Moszkváig és Newyorkig [!] világszerte a zsidó sajtó ellenérzését vonta maga után”. A cselédjét rendre ugráltató Fleischerné alakja valóban nem túl megnyerő, csakúgy, mint a regény többi zsidó és nem zsidó, ha nem valamennyi figurája. De a *Kiskunhalom* már akkor sem szorult „igazolásra”, megtette azt évekkel korábban a *Múlt és Jövő*: „Mégvádolták Nagy Lajost azzal, hogy e figura megrajzolásában – antiszemita. Nos, úgy érezzük, hogy éppen itt, e folyóirat hasábján kell tanúságot tegyünk Nagy Lajos mellett. Ha egy zsidó alak nem szimpatikus valamely írásban, – ez még nem jelent állásfoglalást. Nagy Lajos alakja hű, igaz, emberi, akit vállalnunk kell, mert itt él közöttünk, s hozzánk tartozik, ahhoz a magyar élethez, amelynek becsületesebb, hűbb megrajzolója nincs Nagy

¹⁶ 1920. 02. 17.

¹⁷ *Múlt és Jövő*, 1933/11, 298.

¹⁸ Katona Ferenc: Zsidó problémák a magyar irodalomban. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv 1975–1976*. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest, 1976.

¹⁹ Marconnay Tibor: Kultúránk harcosai – Nagy Lajos. *Magyarság*, 1938. 11. 06., 22.

Lajosnál.”²⁰ Párizs és Moszkva említése ugyanakkor igencsak izgalmas mozzanat, mert egybevégt Kárdos Pál Nagy Lajos-monográfiájának²¹ egyik, kissé elkenve tárgyalt epizódjával. 1936 decemberében, fél évvel Nagy Lajos *Budapest Nagykvévéház* című regényének megjelenése után, személyeskedő kritika²² jelent meg egy párizsi magyar kommunista hetilapban. Az 1931 ősze óta moszkvai emigrációban élő Gergely Sándor²³ írta. „A nyárspolgárt gúnyolta eddig, most csak a zsidó nyárspolgárral teszi. A nagytőkést veszte eddig, de új könyvében már csak a zsidó nagytőkést. Most új szellemiségében azt magyarázza, hogy a kitartott, bukott vagy nyílt prostitúcióban, csak zsidónők lubickolnak! Új könyvében képet rajzol arról, hogy a sajtót, a korrupt üzletes sajtót – a zsidók teszik s tették azzá, amilyen! Valaha Nagy Lajos a nyárspolgár álszent, erkölcstelen portréjának felmutatásával harsogta: íme, a nyárspolgár – halál rája! Ma azt nyikorogja feketéje mellől: íme, a zsidó nyárspolgár, megméretett és könnyűnek találtatott.” A gyanúsán harsány írás jelentőségét Kárdos – mivel Gergely a pályatársa-ismerőse is volt – utólag igyekezett csökkenteni: „Igazságtalan bírálát ez – írja a monográfus –, méltatlan mindkét íróhoz. Gergely a Három magyar városig visszamenőleg elhajlással gyanúsítja meg Nagy Lajost, ezt a munkáját [tudniillik a *Budapest Nagykvévéház*] teljesen szubjektívnek, A Kiskunhalmot pedig antiszemita »árnyékolásúnak« mondva.” Helyben vagyunk, még ha nem is bírálát az, hanem inkább feljelentés. De végre elengedhetjük a lapos krimihasonlat fonalát.

A *Budapest Nagykvévéház*, amellet, hogy ma is élvezetesen friss és csípős szatírával ábrázolt tablóját nyújtja kora kvévéházjáró polgárainak és entellektüeljeinek, egy sor komikus, magát marxistának tartó és állandó lapalapítási lázban égő, vékonypénzű újságíró-figurát is felvonultat. Ezeket pedig a kortársak, mint a legalitás-félillegalitás határán billegő, rövid életű kommunista lapok munkatársait, jól-rosszul, de „beazonosították”. Az írónak, lehet mondani, elsőkézből származó, személyes tapasztalatai (és modelljei) voltak, József Attilától Gereblyés Lászlón át egészen Gergely Sándorig, még ha természetesen a regény szereplőit nem szabad, és nem is lehet egy az egyben valós személyeknek megfeleltetni. Az illegális kommunista párt egyik legális folyóiratát, a 100%-ot egykor szerkesztő Gergely számára azonban ennyi is túl sok volt, számára elfogadhatatlan és megbocsáthatatlan. A vélt személyes érintettségéből fakadó sértettségén túl van azonban a cikkben más is. „A magyar fasizmusnak nem sokat használt Nagy Lajos a két évvel ezelőtti Szovjet-ellenes cikksorozatával. [...] Mert amilyen hihetetlennek, rosszindulatúnak és vérszegénynek tűnt a magyar dolgozók olvasótáborá előtt a szovjet-életéről szóló riportsorozat, olyan süket fülekre lel majd ez a kvévéházi tónusra áthangolt kurzusi kocsmáideológia is.”

Arra, hogy Gergely a moszkvai *Sarló és Kalapács* helyett, melynek egyik szerkesztője volt, miért egy párizsi lapba írta, amit írt, még visszatérünk. Kezd kirajzolódni ugyanakkor, miért nem kritika volt ez, hanem feljelentés, még inkább önmaga mentése, aminek tényleges jelentősége a moszkvai *Új Hangban* publikált újabb Nagy Lajos-kritikájából²⁴ érthető meg pontosabban. A *Kiskunhalom* ebben már nem is regény, hanem – Gergely értékelésében – riporttá „degradálódik”. Új könyve, *A falu álarca*, melyhez „a körítést hozzá a gombamódra termő pszichoanalitikus könyvek rengetegéből cifrázta össze”, csaknem kirekeszti Nagy Lajost a falukutató szociográfiai irodalomból. Egy félmondatlalt még írói kvalitásait is kérdésessé teszi: „A Tanyai történet, A szobalány, A Grúniroda, a Jeremiáda, a Napirend, a Bérház című remek novellák szerzője suta álmoskönyv íróvá lett.” És elég

²⁰ Benjámin Béla: Népüknek vigasztalói. *Múlt és Jövő*, 1934/7–8, 214. [Alig pár hónappal a könyv megjelenése után. Még az is felmerült bennem, hogy esetleg (ön)reklámról van szó. – S. A.]

²¹ Kárdos Pál: *Nagy Lajos élete és művei*. Bibliotheca, Budapest, 1958.

²² Gergely Sándor: *Budapest Nagykvévéház. Szabad Szó/La parole libre*, 1936. 12. 12., 3.

²³ Gergely Sándor (1896–1966) író, publicista, előbb a *Kékmadár* és a miskolci *Reggeli Hírlap*, majd a kommunista 100% szerkesztője. Miután hazatért szovjetunióbeli emigrációjából, 1945–51-ig az Írószövetség elnöke; kétszeres Kossuth-díjas.

²⁴ Gergely Sándor: Nagy Lajos könyve – A falu álarca. *Új Hang*, 1938/3, 118.

ízléstelen módon, de Nagy Lajos eredeti szóalkotását, a 'bértollnok'-ot²⁵ is kijátssza az író ellen, aki „másfél évtizeden keresztül pécézte ki a bértollnokok mindenfajta lelkifurdalást megnyugtató mesterkedését [...] Addig hadakozott Nagy Lajos ezekkel a tintakulikkal s rejtett szófajaikkal s mondatrészeikkel, amíg ő maga is átvette az annyira gyűlölt eszközöket – hasonló célok érdekében”. Arról természetesen nem ejt, mert nem ejthetett szót, hogy valójában miért került célkeresztbe a regény. *A falu álarca* legelső bekezdése ugyanis egy újsághírt idéz: „Általános feltűnést keltett Moszkvában, hogy a legutolsó letartóztatások során 140 magyart tartóztattak le, akik szinte kivétel nélkül mind emigránsok.” Márpedig e tény emlegetésére a moszkvai emigráció szemében nem volt mentség.

Végül is ebben a cikkben fogalmazódik meg legtisztábban, hogy mi (lesz később) az író „ösbúne”: Nagy Lajos útijegyzete, a *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*, illetve annak is a szemlélete. „A Kiskunhalom megjelenése óta sok idő telt el. Azóta Nagy Lajos a szovjet-írók meghívására 1934-ben a Szovjetunióban is járt s itteni látottairól egy pesti hetilap hasábjain – magyarországi viszonyokhoz képest is – szokatlanul eltorzított, rosszhiszemű képet rajzolt.” A bekezdés azonban így folytatódik: „Azóta Nagy Lajos megírt a Nyugatban egy ó-egyiptomi miliőbe öltöztetett novellát, amelynek a főhőse őrjöngő gyávasággal menekül el barátai, harcostársai mellől, amikor azt látja, hogy a népért, a nagyobb darab kenyérért, a szabadságért vívott harcokban elérkezett a pillanat, amikor az elnyomó rendszer irtóhadjáratot kezd a szabadságharcosok ellen. S a novella végén ennek a gyáva egyiptomi írástudónak van igaza – Nagy Lajos szerint. Mindenki elpusztult, de ő, akinek volt elég lelkiereje a gyávasághoz és az evvel járó konzekvenciák viseléséhez – életben maradt.”

Az eddigieket összegezve, tehát 'antiszemita szemléletű' vagy 'árnyékolású' mű lenne a rendszerváltásig tizennégy kiadást megért és évtizedekig gimnáziumi kötelező olvasmány *Kiskunhalom*; a kortól és rendszerektől függetlenül bestseller *Képtelen természetrajz* (A zsidó); továbbá a *Nagy Lajos művei* sorozatban negyvenegynéhány év után újra kiadott *Budapest Nagykvéház*. 'Szovjetellenes' pedig a *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* riportsorozat,²⁶ a posztumusz kötetcímmé emelt *Egyiptomi íródeák* és – az ugyancsak negyven év után újra kiadott – *A falu álarca*. De legfőképpen a Napló.

És amiről nem esik szó

Az előbbi Gergely-idézet második felében emlegetett *Egyiptomi íródeákat*²⁷ hagyományosan a Horthy-korszak kritikájaként értelmezte az irodalomtörténet. Egy időben „a mindinkább fasizálódó élet atmoszféráját” érezték benne,²⁸ Kardos a keletkezési dátum alapján, évekkel eltelve az útinaplótól, a „30-as évek eleji” novellák között tárgyalta mint remekművet. Pedig az elbeszélés megírásánál (1930) beszédesebb a publikálás ideje: 1935. május. Ez az a hónap, amikor a *Szabadság* megszakította a *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* közlését.²⁹ És innen ered a legenda is:³⁰ a riportja miatt baloldali barátai, mint József Attila, Agárdi Ferenc és mások, „ostrom alá vették” Nagy Lajost; „kérve-kérték”, hagyja abba a közlést, mert rombolja vele a szovjettel kapcsolatos baloldali reményeket; a „megrendült”

²⁵ Első előfordulása Nagy Lajos egy szignózott (nl.) krokijában: Hadügy egy bizonyos ülésén. *Népszava*, 1926. 01. 24., 12.

²⁶ Kötetkiadása: 1989, Budapest, Interart Stúdió. A szerkesztői utószóban tévesen szerepel az eredeti hetilapos közlés dátuma. Helyesen: *Szabadság*, 1934. október 6. – 1935. május 19. És mellelleg pontatlan a közlemények száma is a teljes vonatkozó szakirodalomban. Elszámozás miatt (a 9. kétszer szerepel) összesen tehát 24 folytatásról van szó.

²⁷ Egyiptomi íródeák. *Nyugat*, 1935/5, 376.

²⁸ Illés László: Nagy Lajos – Halálának 10. évfordulójára. *Kritika*, 1964/10.

²⁹ Részletesen erről: Talpassy Tibor: Két nagy – két véglet. *Irodalomtörténet*, 1971/3, 925.

³⁰ Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból – II. *Valóság*, 1971/8, 27.

író maga döntött úgy, hogy befejezi az útirajz további publikálását; sőt, a *Szabadságtól* „viszszakövetelt kéziratot”, ami „még legalább 20 további rész” volt, „boldogan a megkönnyeb-
büléstől”, elégette. Valójában,³¹ ha valami elégett ott és akkor, az legfeljebb a már megjelent
rész(ek) kézírata lehetett.³² Az író ugyanis folytatni akarta és könyvben is kiadni az útirajzot.
És nemcsak útijegyzetekben számolt be szovjet újáról, hanem a Fészekben és máshol is
előadásokat tartott. Ha pedig nyilvánosan beszélt „kiábrándító élményeiről”, akkor feltehe-
tően baráti körben, kávéházban stb. is megtette ugyanezt, amire sokan emlékezhettek.

Az *Egyiptomi íródeák* értelmezését Tarján a monográfiájában amennyire csak lehetett,
lecsupaszította, „az elbeszélés két gondolatot kapcsol össze: az igazságot rejtegetni kell,
ha életben akarunk maradni, a tettett ostobaság az egyetlen menedék”, de ennél tovább
nem ment. A rendszerváltásig fel sem merülhetett, hogy a szöveg általános érvényű olva-
sata, a mindenkori autokrata társadalmak szatírjaként, ha tetszik, ha nem, a Szovjetuni-
óra is érvényes. Mert Gergely, amint kritikája bizonyítja, pontosan és így értette Nagy
Lajos példabeszédszerű írásának nem is annyira szatirikus, mint amennyire hátborzonga-
tó „üzenetét”. Csalódottsága és felháborodása érthető, hiszen a moszkvai emigrációban
kidolgozott *A magyar proletáriródalom platformtervezetét*³³ – mely szerint Kassák a szociál-
fasizmus, József Attila pedig a fasizmus „táborában keresi a kivezető utat” – éppen
a *Sarló és Kalapács*ban bíráló cikkükben³⁴ Gergely és szerzőtársai még úgy látták, hogy
„Nagy Lajos az egyetlen a beérkezett kispolgári írók között, aki pályája kezdetétől mind-
máig a legélesebb tagadója a polgári társadalomnak”. Gergely az itthon folytatásokban
megjelenő útinapló, a *Tízezer kilométer* előrehaladtával viszont meglehetősen kényes hely-
zetbe került, hiszen a szovjet emigrációban köztudottan ő közvetítette és támogatta barát-
ja, Nagy Lajos meghívását.³⁵ Közvetlen bizonyíték eddig nem került elő, de alighanem
Gergely minden követ megmozgatott, hogy itthoni barátai segítségével rábírigja Nagy La-
jost az útinapló közlésének leállítására. Ez az 1935. május 19-i lapszámmal meg is történt.
Többéni moszkvai emigrációs tapasztalata alapján viszont sejtette, csak idő kérdése, és
nyilvánosan is meg kell tagadnia, „fel kell jelentenie” íróbarátját. A sztálini „nagy tiszto-
gatások” idején volt bőven vesztenivalója. Javára írható, hogy első kritikáját – mint láttuk
– a nehezen hozzáférhető és marginális párizsi *Szabad Szóban* tette közzé. Hogy ez mihez
volt elég és mihez nem, megtippelhető abból, hogy két évvel később már a moszkvai
emigráció legjelentősebb folyóiratába, a Gábor Andor főszerkesztette *Új Hangba* írta a
fentebb részletesebben is idézett „bírálatát” Nagy Lajosról. Míg az előbbi híre talán el sem
ért az íróhoz, utóbbi viszont minden valószínűség szerint olvasta: „ez a marha perfidde
vált, politikai okokból illetve butaságból” – jegyezte fel 1941 elején a Naplójában.

1945-ben, miután Gergely visszatért Magyarországra, írja Kardos, rendezték a „dol-
got” Nagy Lajossal. Ez azt jelentette, hogy az író egyfelől túltette magát az ügynök és meg-
bocsátotta fiatal pályatársa harsány és túlzó „bírálatát”, Gergely pedig mindkét írását
„megtagadta”, amennyiben utóbb egyiket sem vette fel a publicisztikakötetébe. Nem is

³¹ Nagy Lajos hat héttel a közlés leállítását követően publikált egy újabb részt a *Társadalmunk* című heti-
lapban. Részletesen tárgyalja ezt Nyerges András az *Egy tűzbe (?) vetett kézirat* című írásában.
(*Magyar Hírlap*, 1998. 09. 26., 11.)

³² A hagyatékban (PIM) és az OSZK Kézirattárában egy-egy forrásfüzet található meg a Nagy Lajos
által is említett hatból, és azok tartalma részben lefedi a megjelent szöveget. Mivel ezek formálisan
is naplófüzetek, dátumokhoz kötött bejegyzésekkel, valószínűsíthető, hogy a többi is ilyen volt.

³³ Az eredetileg a *Sarló és Kalapács* 1931. júniusi számában megjelent szöveg keletkezéséről részletesen
lásd: Babus Antal: József Attila 1945 és 1962 közötti szovjetunióbeli recepciója. *Hitel*, 2005/6, 17.

³⁴ Gergely Sándor – Hidas Antal – Illés Béla – Lippay Zoltán: Az ideológia tisztaságáért, a művészi
színvonalért. *Sarló és Kalapács*, 1932/1, 70–73.

³⁵ Kettejük között már 1932 őszén felmerült Nagy Lajos kiutazásának lehetősége a Szovjetunióba.
Az író hagyatékában megtalálható levélben (PIM V. 4340/76/10) Gergely novellaelhelyezéseket
ígért és egy esetleges kötetkiadással is kecsegtette Nagy Lajost.

csoda, mert ezekben vállalhatatlan mértékig túlhajtotta a „kritikát”. Nagy Lajos mint ’bértollnok’ említésével olyan irracionális szférába vitte el a bírálatot, ami utólag erős kétségeket ébreszt, vajon komolyan gondolta-e Gergely egyáltalán. Vagy csak jelezni akarta Nagy Lajosnak, hogy nem érvényes, nem lehet érvényes, amit ír? Ki tudja? Mindenesetre tény, hogy Nagy Lajos 1945-ben, nem sokkal Gergely hazatérése után elismerő kritikát³⁶ írt új könyvéről, ami mindenképpen rendezett kapcsolatra utal. A teljességhez kívánkozik azonban, hogy később, a hetvenéves Nagy Lajost köszöntő írásában³⁷ Gergely anélkül adott rögtönzött pályaképet, hogy bármelyik általa korábban szovjetellenesnek vagy antiszemitanak ítélt munkáját – *Kiskunhalom, Budapest Nagykováház, A falu álarca, Egyiptomi íródeák* – megemlítette volna. (Ami finoman szólva is nem hétköznapi teljesítmény.)

Nagy Lajosnak ugyanakkor szembesülnie kellett azzal, hogy az 1934-es Szovjetunióbeli látogatása és az azt követő írásai, főként a *Tízezer kilométer* kíméletlenül kritikus és politikai megalkuvást nem ismerő hangja többeket kínos helyzetbe (és talán veszélybe is) sodort, aminek emléke egy évtized után is élénken élt a moszkvai emigrációból hazatérőkben. És akkor ennek lehetnek következményei. Érdekes, hogy Kardos ezt is említi, értelemszerűen elkenve kissé: „Az egész bírálatnak annyiban van még jelentősége – jegyzi meg Gergely kritikájáról –, mert ott csíráznak már benne azok az ellentétek, amelyek Nagy Lajos és a felszabadulás utáni irodalompolitikánk egyes képviselői között támadtak.” Bármiért is, az író ekkoriban, 1945-ben lépett be a kommunista pártba, és később erről az időszakról szól Márai anekdotája.³⁸ Mégis, úgy tűnhetett Nagy Lajos számára, túlzott volt aggodalma, mert a sorra megjelenő kötetei, a *Csillag* szerkesztőbizottsági posztja, párttagsága és Kossuth-díja együtt talán elég tisztelettel ruházta fel ahhoz, hogy „nagy öregként” érinthetetlen legyen. Aztán a fordulat évét követően apránként rá kellett döbennie, hogy mindezek együtt sem védhetik meg. Először a neve tűnt el a *Csillag* címlapjáról és a szerkesztőbizottságból, majd az írásai is – 1949 augusztusától 1950 decemberéig, majd 1951 februárjától újabb másfél évig nem jelent meg tőle semmi a folyóiratban. (1951-ben összesen négy írását közölték a lapok!) Közben 1951 áprilisában a magyar írók első kongresszusán írotársa, Darvas József vallás- és közművelődésügyi miniszter beszédében – Tersánszky és Tamási Áron mellett – a „kispolgári lázongó” Nagy Lajost is pelengérré állította. Aki nem sokkal ezután enyhe sztrókot kapott és kórházba került. Szege-di Boris kéziratos visszaemlékezésében idézett mondatai szerint az író legsötétebb félelmeit látta beigazolva: „Megkezdődött ellenem a hajsza. Börtönbe fognak zárni ezek.” Milyen kegyetlen fintora a sorsnak, vagy inkább a történelemnek, hogy ahogyan 1920-

³⁶ Gergely Sándor: *Úriszék. Fényszóró*, 1945/5 (08. 23.), 22.

³⁷ Gergely Sándor: Nagy Lajos hetvenéves. *Új Hang*, 1953/2, 86.

³⁸ „1946 egyik őszi reggelén szemközt jött a Körúton. Neurotikus, kopasz ember volt. Írásaiból soha nem tudott megélni, keserű humora inkább elmarta, mint vonzotta az olvasókat. Öreg fejjel könyvkereskedést nyitott a Körúton, annak hozadékából tengődött. Most úgy tetszett, számára is üttött az elégtétel és kárpótlás órája. Ezért meglepett, amikor komoran mondta: – Baj van.

Nem voltunk barátok. De mindig megbecsültem, mert szókimondó, becsületes ember volt. Érdeklődtem, mi a „baj”? Aggályosan nézett körül és rekedten suttogetta: – Hazajött a Főnök. Most rovancsolnak. Megkérdeik, ki mit csinált, amíg ők, a Főnök és alkalmazottai, a moszkviaiak... távol voltak. Nézze – mondta bizalmasan, keserű őszinteséggel –, magának semmi gondja. Maga polgár. Ha akarja, kirakatba teszik, mint egy műemléket. De én kommunista voltam. És huszonöt éven át nem csináltam semmit... Ültem a Bucsinszky kávéházban a Körúton és néha, bizalmas társaságban, súgva azt mondtam, nem jól van ez így, ahogy van! Most el kell számolni. Nagyon veszélyes dolog kommunistának lenni... – mondta gondterhesen, és sóhajtott. Megkérdeztem, miért gondolja, hogy most, amikor már itt vannak a kommunisták, veszélyes kommunistának lenni? Komolyan felelt: – Nem olvasta az újságot? A kommunisták meghírdették, hogy most elkövetkezett a társadalmi összefogás ideje. Nem érti? A kommunisták összefognak és börtönbe zárnak mindenkit, akire pikájuk van a társadalomban. Ez lesz a társadalmi összefogás. Nekem ez nem tetszik, – mondta és megint sóhajtott.” – Márai Sándor: *Föld! Föld!* Helikon, Budapest, 2014, 363.

ban, úgy 1951-ben sem kellett ehhez különösebben paranoiásnak lennie. Az asszony rögzíti még azt is, hogy az „ezerkilencszázharmincnyben írt naplójegyzeteit a fentemlített Írószövetségi közgyűlés után Nagy Lajos kérésére megsemmisítettem”.³⁹ Kevés tragikusabb közlést ismer az irodalomtörténet. De legalább az kiderül belőle, ha közvetve is, hogy nem az „antiszemita felhangok” miatt történt.

Tulajdonképpen Gergely Sándor helyesen vette észre, hogy az 1930-as évek derekától folyamatos a változás Nagy Lajos írói pályáján (még ha nem is volt igaz a vád, hogy feladta korábbi elveit, írói pozícióját és elfordult a proletariátus ügyének irodalmi képviselésétől). Csak azt nem érthette, hogy e változások gravitációs pontja, a „fekete lyuk”, mely körül az írói pálya módosul, az 1934-es Szovjetunió-beli utazás élményei; vagyis téves a szemléletbeli „fordulatot” az utazás előtt hónapokkal megjelent *Kiskunhalomra* visszavezetni. Amikor Nagy Lajos felfokozott várakozással a moszkvai írókongresszusra elutazott, nem csak a „patyomkin-falvakat”, a külföldiek „vakítására” szolgáló kirakat-üzemeket, kolhozokat, lakótelepeket, kórházat, mintabörtönt stb. nézte meg. És gyanakvó, mindennel elégedetlen természetével sem csak az orosz hétköznapok apróságait és baljós jeleit vette észre. Hanem látott még valamit, amire nem volt felkészülve, hiába olvasott az elutazása előtt útirajzokat, vagy hallgatta meg Köstler Artúr szóbeli beszámolóját.⁴⁰ Arra, hogy nem pusztán Szovjetoroszországgal szembesül, hanem a moszkvai emigráció tagjairól is mély benyomásokat szerez, közeli és távoli ismerőseiről, mint Kun Béla, Matheika János, Illés Béla, Révai József, Gábor Andor, Lengyel József és Lukács György. És az elégett naplófüzeteiben, nem lehet kétséges, meg is örökölte őket. Most, az „új világban” tehát nagyon is volt félnivalója Nagy Lajosnak. Ám az író ezúttal sem tudott kibújni a bőréből, és a naplóégetés után, egy fiktív amerikai útijegyzet fejezetének álcájában, évekkel visszadátumozva, de megírta élete egyik legkeményebb szövegét.⁴¹ Ideje, hogy (betűhíven) nyilvánosságához jusson:

„41 szept. 18

cím: Hazatérés Amerikából

alcímek: Miért indulok haza? – Emigránsok – Becsületes magyar [*búcsúszó*].

II fejezet: Egy pillanatig se higgyék, hogy huszonnyolc hónap után, amennyit Amerikában töltöttem, könnyen és fájdalom nélkül ott lehet hagyni egy országot. Nem akarom azt mondani, hogy e huszonnyolc hónap alatt magához kapcsolt volna... de éppen hűséges és megértő lélek lévén, mindig igyekeztem és azt hiszem, sokszor sikerült is felismernem, megértenem és megszeretnem, becsülnöm és tisztelnem is ezt a most elhagyott országot. Nyugodt lélekkel állíthatom, úgy távozom most innen, mint aki szándékát dédelgeti, hogy egyszer ismét jobb időben és egy nyugodtabb világban újra visszalátogat.

*

Természetesen az utóbbi hónapok alatt elementáris erővel kínzott a hazatérés vágya. [*Ami*] eddig, csak néha és olykor bukkant fel bennem, mármint a *haza* és az *otthon*, akárcsak a nép és a nemzet, amelyhez tartozom, minden gondolatomat eltöltötte az utolsó hónapok alatt. Úgy is gondoltam, természetesen, hogy sehohol, mint otthon a helyem. Végére is *idegen* voltam ebben az országban, sokak előtt még hozzá nem is kívánatos idegen. A megbolygatott emberektől, akikkel kikerülhetetlenül összehozott a sors ebben az országban és ebben a [*városban*], akik

³⁹ A megmaradt kettő és a *Szabadság*ban megjelent útinapló-sorozat egyes részletei alapján bizonyosan négy naplófüzet semmisült meg.

⁴⁰ Spira Veronika: Előrejelzés. *Holmi*, 1990/8, 123.

⁴¹ PIM 1978/88/1/4.

bizony sokszor nem restelltek holmi (vallási, faji) politikai üldözöttség leplébe takarózni, megítélésem szerint *illetéktelenül*, hisz silány kis szerencsétlenek, lusta tehetségtelenek és sikertelen [*csempészárusok*] voltak csupán –, nos hát az utolsó időkben úgymint már majdnem elviselhetetlenné tették számomra az életet.

Mintha még arra is hajlandóságot mutattak volna, hogy egyszerűen *egy kalap alá vegyenek saját magukkal*, minden vonatkozásban, csak éppen azért, mert én is éppen így és itt tartózkodtam ebben az országban. Mondanom sem kell talán, minden ízem tiltakozott az önkényes azonosítás ellen, nem is szólva arról, hogy az én céljaim, ha nem is lehetőségeim, sajnos, egészen ellentétes irányúak voltak az övéiktől. Úgy hogy eljutottam nem csak az elhatározásig, hanem a csömörig is, az utálatig is kikerülhetetlen és terhes kapcsolataimmal szemben, akiknek szellemi múltja megítélésem szerint alacsonyabb volt egy agyalágyulténál, jellembeli fogyatékoságaikról pedig, hogy ezúttal beszámolhatnék, nem engedi sem időm, sem a rendelkezésre álló területem.

*

Éppen csak érintem az elmúlt néhány napot, mondjuk egy hetet, amelyben vad módjára hajtottak üzengetésekkel, telefonálásokkal és hívatlan, terhes látogatásokkal és éppen azok, akikre a legkevésbé voltam kíváncsi az egész idő alatt. És hogy remegett a hangjuk a látogatóknak, hogy visszhangzott aggódó figyelmeztetésük a „jóakaróknak”, hogy hát vigyázzak nagyon, ők nem mennének és hogy mi lesz, ha majd nem lesz ennivaló és ha majd ruhátlanul és mezítláb járok és egyáltalán majd ha éhenhalok. Találhatok-e szavakat e szerencsétlenekre, akiknek – hisz nem egyszer megmutatták – legtöbb kapcsolatuk az volt azzal a néppel, amelynek környezetében éltek és azzal a hazával, ahol nevelkedtek és sokszor gyarapodtak, hogy nyakára hozták a bajt és ha megvolt a szerencsétlenség, *szép sebesen elináltak, hogy később biztos fedezékből rá nyelvet öltögessenek*. Nos hát, mindnyájan biztosítottak, már ezekre célzok, a szerencsétlenekre, hogyha „rend lesz megint”, mint ahogy mondták, majd akkor ők is hazajönnek. *Hát Isten mentse meg népemet, hogy beválthassák irgalmatlan fenyegetésüket.*

*

Voltak akik attól féltettek, hogy elsüllyed a hajó és hogy mi lesz velünk, végig a „*lángoló Európán*”[,] ahogy mondták aggodalmasan. És hogy „itt sokkal többet tehetnél a magyarságnak, mint odahaza”, még ezt is mondták, elég szemérmetlenül, hisz igazán cigány kupec se kínálhatja nagyobb arcátlansággal vak és kehes lovát, mint ahogy én kínálgattam hosszú két éven keresztül a magyar értéket, irodalmat és művészetet, nemzetünknek igazán [*Európát*] hódító értékeit, méghozzá, bevallom, sajnos, ismételtén bevallom, sikertelenül.

Mit mondhattam volna e jámbor gazoknak, mit mondhattam volna anélkül, hogy a saját szemem ki ne sült volna az övék helyett, – hát inkább csak karjaimat emelgettem mint szárnyakat a röpülni vágyó madarak és hallgattam. Mondtam volna talán, hogy inkább száraz kenyér és talpalatlan cipő, méltatlan sors és méltatlan bánásmód, *esetleg*, de odahaza, és éppen ma, amidőn a sokszor, annyiszor előranciaigált *nemzet* és az agyonhivatkozott nép [*nehéz*] válságát éli egy válságban szenvedő világban.

Mondhattam volna, hogy módfelett erkölcsstelennek tartom, megvárni a „rendes világot”, ami nyilván jönni fog a viharok után és sértetlen bőrrel, pörkölés és sebek nélkül, jólszabott útiruhában hazapöfögni. Hát lehetne-e, hát lehet-e vagy egyáltalán lehetséges lesz-e csak úgy egyszerűen kivárni a napot és ismét megje-

lenni okos tanácsokkal és minden kákán csomót keresve, tanácsokat osztogatva egy nyilván még akkor is szenvedő, kifáradt világban? És egyáltalán nem tisztességesebb lesz-e az effajta tanácsosztogatók előtt is szépen eltűnni a süllyesztőben, hagyni a nép és a nemzet gondjait olyanokra, akik a nép és nemzet mellett annak bajában, nyomorúságában, szenvedésében és megpróbáltatásában kitartottak, de nem csak kitartottak, hanem osztogattak is?”

Mert ez és nem az „antiszemita felhang” volt a „nagy titok”. Nem más, mint a naplóíró „tudása” a moszkvai emigráció tagjairól; „látlet”, amitől tartani lehetett, hogy ott lapul szétszórva a naplófüzeteiben. Hozzá az a bizonyos Nagy Lajos-i szemlélet, mellyel jellemzi, megnevezi és leírja a moszkvai emigráció alakjait, méltatlanságukkal és kisszerűségükkel együtt, ahogy abban a három hónapban látta vagy megismerte őket, 1934 nyarán. Ezt a tudást kellett letagadni és eltüntetni, akár úgy, azon az áron is, hogy „kiszivárogon”, a naplóíró-író frazeológiája itt-ott antiszemita. És persze szovjetellenes is, ha már.

Az antiszemizmus vádja azonban, úgy tűnik, továbbra sem megkerülhető. Legújában mint ‘előítéletesség’ merült fel egy tanulmányban⁴² Nagy Lajos és Illyés Gyula 1934-es oroszországi utazásakor írott útinaplóikkal kapcsolatban. Észerint, Illyés mellett „Nagy Lajos szintén magával vitte magyarországi előítéleteit, mert zsidókat látott mindenütt. Mindez eredeti naplótöredékeiben megtalálható”. Egészen addig, hogy: „Az orosz és magyar zsidók összehasonlítása Nagy társadalomszemléletét is tükrözi: tudni kell, hogy ki a zsidó, és ki nem. A nem publikált naplójegyzeteihez képest megjegyzései visszafogottak.” Rögzítsük mindjárt: a ‘nem publikált naplójegyzetek’ vagy ‘eredeti naplótöredékek’ anyaga részét képezik ugyan a naplófolyamnak, de elsősorban mégis a *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* forrásfüzetei. Jellegüknek megfelelően tehát nem mesélnek és pláne nem visszaemlékeznek, hanem jegyzetfüzetként összegyűjtik és regisztrálják az adatokat, eseményeket, első benyomásokat és pillanatnyi reflexiókat. Ez annyiban érdekes, hogy az útinapló eddigi egyetlen könyvkiadásának szerkesztője, Kónya Judit is fontosnak tartotta a kötet utószavában megjegyezni: „Függelékben adjuk a lejegyzett, de megformálatlan megfigyelések ránkmaradt részét, melyeket Nagy Lajos emlékeztetőnek szánt.”⁴³ Tehát, vázlatos, félbehagyott mondatok, mondattöredékek és sok esetben szókapcsolatok, az író számára fontos tömörítések, sűrítések és memók halmaza, amelyekből a szövegeképzésre, az alkotási folyamatra és magára az írói társadalomszemléletre következtetni elég kockázatos. Legalább annyira, mint a „zsidófigyelést” az írói mentalitással azonosítani. A tanulmányban hozott példák („A szállodában itt is csupa zsidó van. Rosztovban is így volt. Ott már volt francia zsidó is [...] Itt sok a szép nő és sok a zsidó”, vagy: „Ezt a tovaris Steint azért említmem meg, mert érdekes jelenségnek találok. Ugyanis cvikkeres, kecskeszakállú izraelita, a neve is Stein, és egy betűt nem tud németül”) még ha nem is hordoznak különösebb értékítéletet, mai szemmel akár igazolhatnák is az előítéletességet. Nagy Lajos szemlélete és kérdéses mondatai azonban mélyen alatta maradnak a korban (és a *Szabadság*ban is) általánosan használt sajtónyelvi normának.

A Napló

Végigolvasva Nagy Lajos kiadás előtt álló Naplóját, a feljegyzések legkényesebb része a kihagyásokkal, illetve hiányokkal terhelt 1944-es év füzete. A május 22-ével kezdődő naplójegyzetek a 25. számozott oldalon indulnak, mondat közben. Az előzményeket jól láthatóan kivágták a füzetből. Abban a huszonnégy oldalban, elvileg, bármi állhatott; azok

⁴² Peter Pastor: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról. *Múltunk*, 2017/1, 116–134.

⁴³ Valójában csak az egyik, az OSZK kéziratárában lévő forrásfüzetet közli a Függelék!

tartalmáról értékelhető kijelentést tenni azonban nem lehet. A megmaradt lapok alapján viszont tényszerűen állítható, hogy a Napló egyik legolvashatatlanabb írásképtű részéből hiányoznak oldalak. Leirat hiányában így kizártnak vehető, hogy a kivágott részeket bárki (Aczél,⁴⁴ a politikai rendőrség vagy irodalomtörténész) bármikor is olvasta, olvashatta volna, az író özvegyén kívül. Ezért nem elrugaszkodott a feltételezés, hogy talán maga Nagy Lajos vagy inkább az özvegy emelt ki (és semmisített meg) részeket a Naplóból. Ez azonban kevés bármilyen tartalmi feltételezéshez.

Már csak egy dolog van hátra: szembenézni a Napló némely antiszemitának vélt paszuszusával.

„Olvasgatom az Új Hang-ot. Eddig nagyon, de nagyon gyenge. Mondhatnám: Ne-sze neked, Gergely! Mít várhatunk a bolsevistáktól? Bár... az a gyanúm, hogy Oroszországban az oroszok jók, csupán a magyarok rosszak. Talajuktól elszakadtak, már nem is magyarok, csak pesti zsidók; csak azt hiszik magukról, hogy ők szocialisták” – írja 1940 novemberében.

1941-ből:

„Egy szép nő jött most be a kávéházba. Már máskor is láttam. Egy elég ronda izraelitával. A Royalban voltam tegnap, a hallban, keresni Szénásiné, mozijegy, találkozás, mozi B.-vel. A hall tele volt izraelitákkal. Egy szoba 10 pengő, cirka. Ezek az üzletező izraeliták valamennyien külön-külön jóval többet keresnek, mint például egy egyetemi tanár, ha csak nem orvos az illető. Többet, mint egy plébános. Többet, mint egy százados, vagy őrnagy. Nemzeti társadalom. És ezek keresnek, a nagy zsidók keresnek, a szegény dolgozó zsidókat kirúgják az állásából s nyomorognak. És a nagy zsidók nem adnak nekik pénzt. És Szomor Dezső nem írhat.”

Az olvasókról, akik a könyvesboltjában megfordultak:

„Valami M[...] nevű fiatalember jár a boltba, előfizető. Feleségem közlése szerint rettentően megbotránkoltatta a Budapest nagykávéház. Feketeszőrű izraelita, nagyon intranszigiens.”

„Az elején, mivel a zsidóktól többet vártam, azt állapítottam meg, hogy a zsidók még butábbak, mint a nemzsidók. Később ezt visszavontam s a mellett kötöttem ki, hogy: egyforma buták.”

„Nem hagyhatom el, hogy most már engem is kísért megint ez a zsidókérdés: vajon nem csakugyan úgy van-e, hogy a zsidók szemtelenebbek, általában. Konkrét élmények kapcsán az ilyen kérdés, miután mások már fölvetették és ébren tartják, még zsidók is, újra és újra zavarja az embert. Pedig alighanem igazságtalanságba esünk, ha általánosítunk. Hiszen ott van a nemesi előnevű ifjú, aki egy hónapig boldogított bennünket, az, aki Kodolányi és Illyés helyett végül a Török Rezsőt vitte el.”

„Hallom Tokaytól, hogy a Tolnai-vállalatnál minden maradt a régiben, csupán díszgőjokat tettek be, egy úriembert például, aki 36000 pengő évi fizetést kap. Ez az úriosztály viselt dolga. Kirabolják a gazdag zsidókat, anélkül, hogy a köznek hasznót hajtánának. Úri betyárság az egész. A kis zsidók szenvednek, megfosztották őket 100–200 pengős állásaiktól, a nagy zsidók soha annyit nem kerestek, mint mostaná-

⁴⁴ Az Aczél György hagyatékában található kb. 50 gépelt oldalnyi naplószóveg a PIM Nagy Lajos hagyatékában lévő 1940/41-es naplóinak gépiratmásolat-részlete. Nagy valószínűséggel ezek alapján volt véleménye „alakulóban”. Köszönet Soltész Mártonnak a terjedelmi és dátuminformációkért!

ban. A legszégeylenetesebb dolog, amit az úgynevezett magyarság csinált. Undorító, förtelmes. Kegyetlen és buta és gonosz. Még a német eljárásnál is rosszabb.”

1944. május:

„Tegnap délután bejött az üzletbe Dr. Érdy Lajos és vett egy könyvet, Mr. Conolly házasságát kisregényét [sic!]. Húsz százalék engedményt adott neki a feleségem. Régen nem volt nálunk, lehet már fél éve. Azt mondja, hogy járt az üzlet táján, be is akart jönni, de mindig rosszkor érkezett, az üzlet éppen zárva volt. [Csúnya] ember. Beszélgettünk. Elkísértem egy darabon. Azt mondja, hogy nem igaz, amit Eckstein mondott a leplombált vagonokról s amit más zsidók is híresztelnek egymás riogatására. Most már nem lehet az ügyön eligazodni. Mert van a rémhírközlés és terjesztés, a rémlátás, vannak rémes tények és valós indokolt félelem, aztán van a leplezés, letagadás és jóhiszemű tudomásul venni nem akarás.”

„Feleségem a következő esetet mondta el tegnap. [Neuelné] és férjét kilakoltatták a lakásából, illetve belakoltatták egy másik zsidóhoz, aki gazdag. Azért, mert a zsidóhoz már előzőleg beköltöztettek egy soktagú családot. De a gazdag zsidó elintézte, hogy a soktagú családot tegyék le a Neuelék lakásába és inkább ők jöjjenek fel. Neuelné sírt, öngyilkos akart lenni. Egy fiatalember, holmi Schwarcz nevű ember a hitközségtől, megfenyegette, hogy ne [komédiázzon], mert átadja a gestapónak. Később a lakáscserét visszacsinálták és ők leköltözhettek.”

„Most olvastam el a Budapesti Közlönyben a Sajtókamarából törölt tagok névsorát. 220 zsidó tagja volt még mindig a sajtókamarának. Három zsidótörvény után! Hihetetlen. Hát ez az. Sokban igazolva van az antiszemiták eljárása. Csak – a kegyetlenség ettől független és nem igazolható valami.”

„Négy nap előtt elvitték [Békés]Csabáról a zsidókat. Úgy, ahogy mesélik. De azt is mondják, hogy a ciángáz és más legyilkolás rémhír. Az eljárás módja azonban szörnyű. De hát itt a nemzeti kényszer. [Halmi] báró mondja, hogy tegnap Oláh György tartott rádióelőadást, amelyben a humanizmus gondolata is szerepelt, de hivatkozott a nemzeti kényszerre. Ebben sok igazság van. Rettentő sok a zsidónk. Elképesztően sok.”

„P[...] benn volt az üzletben. Beszéli, hogy vannak zsidók, akik nem fogadják a köszönését. És van, aki fenyegetőzik, hogy háború után a ker-eket fogják legyilkolni. Ő azt mondja: De remélem engem igazolni fogsz? Amire: Nem lesz kivétel! – hangzik a szigorú válasz.”

És 1952 nyarán:

„Egy [bús] botos izraelita is akkor ebédelt, amikor én. Köszönés nélkül ült az asztalhoz, melynél csak én ültem addig egyedül. Evés közben szóltam hozzá, így: Elaludtam. Rám nézett és hallgatott. Ebéd után köszönés nélkül hagytam ott.”

Hetven évvel Nagy Lajos halála után végre kezünkben lehet, ha tetszik, a corpus delicti. Kell-e mondani, a 'zsidó' vagy 'izraelita' szavak használata már jó ideje nem szükséges és végképpen nem elégséges feltételei bármiféle antiszemita beszédnek. Fontosabb azonban, hogy a Napló kiadásával végre adottá válik a nyilvánosság bármiféle antiszemita sugalmazás, vád és vélekedés ellenében. Az meg csak a szokásos krimivégi „csavar”, hogy a feljegyzések szemlélete semmiben sem más, mint az író bármelyik ismert művéé. Csak el kell olvasni.